

**MAHALLIY TARIXNAVISLARNING ASARLARIDA XIVA
XONLIGINING TASHQI ALOQALAR MASALALARI**

Maxmudov Umrbek Baxtiyorovich

Urganch innovatsion universiteti dotsenti

Erkinov Kamron Baxtiyor o'g'li

Urganch innovatsion universiteti

2- bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada mahalliy tarixnavislarning asarlarida Xiva xonligining tashqi aloqalari masalalarining yoritilishi tahlil qilinadi. Unda xonlikning qo'shni davlatlar bilan olib borgan siyosiy, diplomatik va savdo-iqtisodiy munosabatlari tarixiy manbalar asosida o'rganiladi. Shuningdek, elchilik almashinuvlari, harbiy-siyosiy kelishuvlar va xalqaro savdo yo'llarining ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari Xiva xonligining tashqi siyosiy faoliyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar. Xiva xonligi, tashqi aloqalar, mahalliy tarixnavislar, diplomatik munosabatlar, elchilik, savdo aloqalari, siyosiy tarix.

Аннотация. В данной статье анализируется освещение вопросов внешних связей Хивинского ханства в трудах местных историков. Рассматриваются политические, дипломатические и торгово-экономические отношения ханства с соседними государствами на основе исторических источников. Особое внимание уделяется обмену посольствами, военно-политическим соглашениям и роли международных торговых путей. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию внешней политики Хивинского ханства.

Ключевые слова. Хивинское ханство, внешние связи, местные историки, дипломатические отношения, посольства, торговля, политическая история.

Annotation. This article analyzes the issues of foreign relations of the Khiva Khanate as reflected in the works of local historians. It examines political, diplomatic, and trade-economic relations between the khanate and neighboring states based on historical sources. Particular attention is paid to diplomatic missions, military-political agreements, and the importance of international trade routes. The findings contribute to a deeper understanding of the foreign policy activities of the Khiva Khanate.

Keywords. Khiva Khanate, foreign relations, local historians, diplomatic relations, embassies, trade relations, political history.

Xiva xonligi hududiy jihatdan Orol-Kaspiy pasttekisligining shimoliy-sharqiy qismini, shu jumladan, uning chegaralari doirasida xonlikning yadrosini tashkil etgan Amudaryoning quyi oqimidagi yerlarni, Kaspiy va Orol dengizlari orasidagi Ustyurt platosini egallagan. G'arbida Qoraqumning shimoliy qismi, Sirdaryo deltasigacha bo'lgan Qizilqum cho'li – shimoli-sharqda. Xiva xonligining strategik ahamiyati, shuningdek, iqtisodiy imkoniyatlari tashqi dunyo bilan turli xil tashqi aloqalarni rivojlantirishga xizmat qildi. Shu munosabat bilan Xiva xonligining tashqi aloqalari masalasi uning Markaziy Osiyo xalqaro maydonidagi roli va o'rnini ko'rsatuvchi qimmatli materiallarni taqdim etish imkonini beradi.

Saroy tarixchilari asarlarida Xiva xonligining ichki siyosiy ahvoli va tashqi diplomatiyasi haqida keng qamrovli ma'lumotlar berilgan. Asarlar, odatda, hukmdorlarning obro'sini oshirishga qaratilgan bo'lib, ular orqali elchilik aloqalarining strategik ahamiyatini anglash mumkin. Xiva xonligi tarixiga oid dastlabki manbalardan hisoblanuvchi Abulg'oziy Bahodirxon [1; B.192]. asarlari elchilik missiyalarining tarixiy manzarasini yoritadi. U turkiy xalqlarning genealogiyasini o'rgangan, ammo unda Xiva xonligining tashqi aloqalari haqida ham ma'lumotlar uchraydi.

Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol", Ogahiyning "Riyoz ud-davla", "Zubdat ut tavorix", "Jome ul-voqeoti sultoni", "Gulshani davlat", "Shohidu-l-iqbol" va Bayoniyning "Shajarai Xorazmshohiy" kabi tarixiy asarlarida XVII–

XVIII asr diplomatik munosabatlar tarixiga oid ba'zi ma'lumotlar keltirilsa-da, Xivada qo'ng'irotlar sulolasi hukmronlik qilgan davrdan boshlab bo'lgan tarixiy voqealar, o'zgarishlar, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot batafsil bayon etilgan [3; B.143-150].

Shu kabi manbalar tahlili bu davrda Xiva xonligining tashqi siyosati murakkab kechganini ko'rsatib, ayniqsa Buxoro bilan diplomatik aloqalari ziddiyatli holatda kechganini tushuntiradi.

Shu bilan birga Xorazm tarixiy manbalaridan farqli o'laroq Buxoro va Qo'qon xonliklari tarixiga bag'ishlangan asarlarda Buxoro xoni Abdullaxon II faoliyatining boshlarida Xorazm sultonlari bilan ittifoqchilik harakatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, "Abdullanoma" asarida Abdullaxon II ning Balxdagi fitnachi kuchlarga bosh bo'lib chiqqan Faqir sulton va Dinmuhammad sultonga qarshi yurishi hikoya qilinar ekan, Samarqand va Hisor bilan birga Xorazmga ham chopar yo'llab yordam uchun qo'shin so'raganligi qayd etilgan [2; B.60].

Asarda ma'lum qilinishicha, 1573-yil qishida turli viloyatlardan kelgan kuchlar qatorida Xorazm sultonlaridan "Xorazmga tobe bo'lgan yerlarning voliysi Hojixonning o'g'li Suyunch Muhammad sulton katta o'rdu bilan kelgan va jamshid martabali hazrat uning borasdia menihoyat inoyatlar ko'rsatgan" edi [4; B.131-141]. Shunga o'xshash jarayonlardan birini Muhammadyor ibn Arab Qatag'an [5; B.149]. ma'lumotlarida uchratish mumkin. Unga ko'ra, Abdullaxon Balx yurishida qo'shin to'plashga buyruq berganida Xorazm hukmdorlaridan Sevinch Muhammad Sulton yordamga kelganligini ko'rish mumkin. Bu esa o'z navbatida shu davrda Xorazm va Buxoro o'rtasidagi diplomatik aloqaning o'ziga xosligini izohlaydi.

Xiva xonligi tarixnavisligida muhim o'rin tutgan Shermuhammad Munis va Muhammad Rizo Ogahiy asarlarida ham Xiva-Eron diplomatiyasi haqida ma'lumotlar mavjud. Ammo, "Firdavsu-l-iqbol" asarida hamda Ogahiyning tarixiy asarlarida aynan eronlik qullarga nisbatan ham ishlatilgan qul ma'nosini anglatuvchi tug'ma (do'g'ma) va xonozod yoki cho'ri atamalari juda kam

uchraydi. Uning o'rniga asirlar yoki "usaro" atamallari juda ko'p bora qo'llanilgan. Shu o'rinda, bu usarolarning hammasi qul qilinganmi yoki bir qismigina qul qilinganmi degan savol tug'iladiki, hali uning aniq javobini berish mushkul. Agar mazkur asirlar sunniy mazhabiga mansub bo'lsa, ular qul qilinmaganligi aniq. Jumladan, "Firdavsu-l-iqbol" asarida (ikkinchi jild, ikkinchi kitobida ham) qoraqalpoqlar va qo'ng'irotlar urug'lari, turkman qabilalari ustiga yurishlar voqealariga bag'ishlangan bo'limlarida, talonchilik yurishlari davrida qo'lga olingan asirlarning qul qilinishi borasida birorta ma'lumot yo'q. Aksincha, "qatli asir" yoki "asirlar qatlga yetkazildi" jummalari ko'p uchrab, asirlarning faqat ayollar va bolalardan iborat qismi qul qilingan. Chunki, musulmon sunniylarda o'z dindoshini qul qilish mutlaqo taqiqlangan bo'lsa-da, ayrim hollarda ushbu taqiqqa amal qilinavermagan [6; B.8].

"Firdavsu-l-iqbol" asari ikkinchi jild birinchi kitobida Sherg'ozixonning 1726-1727 yillarda eronlik qullari tomonidan o'ldirilganligi voqeasi qisqa tarzda keltirilib o'tilgan [7; B.155].

Xiva xonligi Eron bilan bog'liq munosabatlar Shermuhammad Munis Xorazmiyning asarida ham keltirib o'tilgan. "1228 (1813-1814) yili" Umarshayx va Amirxonkim Xuroson bilodining xonlariga elchi qilib yubormish erdi oston bo'sliqg'a yetib, barcha xonlarning arizadosht va ixlosnomalarin yetkurdilar Rabi'-al-avval oyining avoyilida Hasan Murod otaliq Buxoro elchisi Boymuhammad jarchi boshi bilan Muhammad Rahimxon mulozimatiga foyiz bo'ldi. Mohi mazkurning avohirida Berdi inoqni elchiyi mazburga qo'shub, Buxoroga irsol qildi Mazkur oyning 27 da yakshanba kuni Berdi inoq Amir Haydaring elchisi Podshohoja sadr bila Buxorodin kelib, oston bo'sliq sharafiga ixlos topdilar Buxoro elchisi Podshoho'jaga yana Berdi inoqni masjub qilib Buxoroga yubordi Jumod-ul-avval oyining o'nida juma kuni Kurdistondin elchilar kelib tansuqoti mutakosira peshkash chiqdilar Jumadiy-as-soniy oyining sakkizida juma kuni Xuroson elchilari ixsoni podshohona va in'omi begarona bila bahra-mand qilib, o'z Yurtlariga ruxsat berdi. Badirxonbek va Muhammad Husayn bekni Sattor Quli oqo bila mazkur bo'lg'on elchilarga qo'shub yubordi. Bu mazmun bilakim: "Agar

ellig va itoat izxorida sodiq bo'lsalar, kuz faslida inshoollo ul tarafig'a azm yetkumizdir. Agar el muxolif bo'lsalar, alar samtig'a nuhzat qilg'umizdur. Agar el bo'lsalar, Saodat Qulixon yanglig' akobir va mo'tabar kishilardan ko'p kishi mulozimotga irsol qilib, zakot va xirojni kamo hak ahu yuborsinlar. Alar Seshanba kuni Xuroson azimati bila, yo'lga tushib ravon bo'ldilar.

Muhammad Yusuf Munshiy [8; B.68] Xiva xonligida shayboniylar sulolasi davrida Buxoro xonligi va Xiva o'rtasidagi qisqa muddatli ittifoqchilik aloqalari mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Unga ko'ra Buxoro xonligi qo'shinlari Eron hududiga yurushi chog'ida xorazmliklar qo'shini ularga qo'shilganligi qayd qilinadi. Bu davrda Xiva xonligi Buxoro shayboniylaridan Abdullaxon II ta'siriga tushib qolganligi ikkala davlat o'rtasida dushmanlik kayfiyati bo'lishiga qaramasdan o'zaro ittifoq bo'li Eron hududiga bostirib kirgani haqiqatga mosligini isbotlaydi.

Abulg'ozixon [1; B.167] Xiva ichki siyosati masalalariga qo'shni hududlarda istiqomat qiluvchi qabilalar ham faol aralashganligini bayon qiladi. Arab Muhammadxon hukmronligining dastlabki yillarida toj-u taxt masalasida ayovsiz kurash davom etdi. Nayman urug'i vakillari xon o'rniga Xisrav sulton ismli Elbarsxon avlodiga mansub shaxsni qo'yishni maqsad qiladilar. Movarounnahrdan Xivaga olib kelingan Xisrav sultonni taxtga ko'tarish haqidagi maslahatda qatnashgan ikki kishi sheriklarini sotib qo'ydi. Natijada Arab Muhammadxon Xisrav sultonni qo'lga olib, o'limga hukm etgani bayon qilinadi. Keyingi davrda Arab Muhammadxonning fojeali o'limidan so'ng uning o'g'li Isfandiyorning Makkaga yo'l olmasdan Eron Hukmdori Abbos I huzuriga borgani va uning ijozati bilan qaytib, xonlikni qo'lga kiritgani Bahodirxon tomonidna bayon qilinadi [1; B.165].

Abulg'ozixonning bergan ma'lumotlari nafaqat Xiva-Buxoro munosabatlari, balki turkman qabilalari bilan munosabatlar tarixini yoritishda ham ahamiyatlidir. Ma'lumki, Xorazm vohasidagi turkmanlarni tor-mor keltirgandan keyin Abulg'oz 1646-yilda Tajan vohasidagi turkmanlar ustiga yurish qildi. Ularni ham jazolab, ko'plarini o'lja olib qaytdi. Keyinchalik Tajandan qochgan va Xivadan borgan

turkmanlar Qizil Arvotning janubiy-sharqiy tarafidagi Bomibavurma degan joyda to'planganini eshitgan Abulg'ozini yana qo'shin to'pladi. Turkmanlar o'z bolachaqlarini Qoraqusti degan yerga jo'natib, o'zlari toshdan qal'a qurib, Bomibavurmada jang qilishga tayyor turdilar. Turkmanlar harchand urinmasinlar, bu to'qnashuvda ham xon qo'shinlari g'alaba qildi [1; B.168].

Ogahiyga ko'ra, Xiva xonlari avlodlari Buxoro hukmdorlari bilan qarindosh-urug'chilik munosabatlari bo'lsada, ular orasida raqobatlar davom etardi. Buxoro xoni Abdulazizning inisi Subhonquli Abulg'ozining ukasi Sharif Muhammadning kuyovi edi. Balx hokimi bo'lgan Subxonquli Abulg'oziga odam jo'natib, akasiga qarshi urushga da'vat qildi. Abdullaxon davrida qarindosh-urug'lari qoni to'kilganligini ko'p marta eshitgan Abulg'ozini Buxoro ustiga yurish boshladi. Ko'kardik degan joyga yetganda xon Bekquli inoqni Qorako'l ustiga yubordi. O'zi esa 30-40 qishloqni egallagach, Buxoro darvozalari oldida paydo bo'ldi. Shu orada Bekquli ham Qorako'lni egallab, katta o'lja bilan kelib, xonning asosiy lashkarlariga qo'shildi. Xivaga qaytgan xon lashkarlariga alohida iltifot ko'rsatilgani bayon qilinadi.

Xiva xonligidagi qullarni ko'p miqdorda (ommaviy ravishda) ozod qilishni birinchi bor Eron shohi Nodirshoh amalga oshirgan edi. U 1740-yilda Xorazmni bosib olgach, ko'pgina qullarni ozod qilgan. Jumladan, "Firdavsu-l-iqbol" asari ikkinchi jild birinchi kitobida bu voqealar shunday tasvirlangan: "Shoh yana uch kun tavaqquf qilib, usaroikim, shar'i sharif bila Xorazm diyorida qaydi riqqiyatda (qullik, tutqunlikda) erdi, zakuran va inosan (erkak va ayollar) barchani olib, har birin xesh va aqrabosig'a topshurdi. Bu yo'sunda ba'zi qalmoq va Rusiya bandalarni dag'i oldi. Ul jumladin Xuroson usarosining adadi o'n ikki mingdin mutajovuz (ortiq) erdi va to'rt ming nafar dorussaltana Xivaqdin erdi, alarni Xurosong'a ravona qilib, Obivardning to'rt farsaxlig'ida bir hisor barpo qildurub, Xivaqobodg'a mavsum qilib, ul asirlarni anda o'lturg'uzdi" [7; B.159].

"Firdavs ul Iqbol" asarida ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Rahimxon I va Amir Xaydar o'rtasidagi elchilik aloqalari o'n yillar davomida deyarli muntazam elchilik aloqalari olib borilgan.

Xiva xonligida shayboniylar davrida Buxoro xonlari bilan qarindoshlik aloqalari mavjudligiga qarmasdan sulolaviy nizolar natijasida pilomatik aloqalar ziddiyatli ko'rinishda bo'lib, davlatlar o'rtasida notinch vaziyat hukmronlik qilgan. Buni yuqorida ko'rsatilgan bir necha tarixiy asarlar va hujjatlarda ko'rsatilgan ma'lumotlar orqali bilib olishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, mahalliy tarixnavislarning asarlarida Xiva xonligining tashqi aloqalari masalasi keng va izchil yoritilgan bo'lib, unda siyosiy, savdo-iqtisodiy hamda diplomatik munosabatlar muhim o'rin egallaydi. Ushbu manbalarda xonlikning qo'shni davlatlar bilan olib borgan muzokaralari, elchilik almashinuvlari va harbiy-siyosiy ittifoqlari haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Mahalliy tarixiy manbalar Xiva xonligining xalqaro munosabatlardagi o'rni va diplomatik faoliyatini tadqiq etishda beqiyos ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абулғозий. Шажарайи турк. – Тошкент:” Чўлпон”, 1992.
2. Аллаева Н. Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари (XVI-XIX асрлар) [Матн]: /Н.Аллаева. – Тошкент: “Академнашр”, 2019.
3. Polvonov J. Xiva xonligi va Buxoro amirligi o'rtasidagi siyosiy va diplomatik aloqalar tarixi. Общество и инновации. 4. 143-150. 10.47689/2181-1415-vol4-iss5/S-p.
4. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. – Тошкент: “Шарқ”, 1999.
5. Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод. Форс тилидан, изоҳ ва кўрсаткичлар таржима муаллифлар: Исмоил Бекжонов, Дилором Сангирова. – Тошкент: “Янги аср”, 2009.
6. Таджиева, Ф. Хива хонлигида қулчилик муносабатларининг моҳияти ва ижтимоий оқибатлари [Матн] / Ф.Ж. Таджиева. – Бухоро: “Sadriddin Salim Buxoriy” Durdona, 2022.
7. Фирдавсу-л-икбол (Бахт-саодат жаннати) // Шермуҳаммад Авазбий мироб ўғли Мунис Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 2-жилд, 1-китоб // нашрга тайёрловчи, кириш ва изоҳлар муаллифлари: И. Бекчонов ва Н. Полвонов. – Тошкент: “Шарқ”, 2019.
8. Мухаммед Юсуф мунши. Муким-ханская история [Текст] / Пер. с тадж., предисл., примеч. и указатели проф. А. А. Семенова. –Т.: Акад. наук Узбек. ССР.